

Leszek Kajzer

ZAMEK W RADZIEJOWIE W ŚWIETLE BADAŃ TERENOWYCH 1987 R.

I

Zamek w Radziejowie nie był dotychczas przedmiotem zainteresowania archeologów. Badania archeologiczne prowadzone na terenie wierzchołka wyniosłego garbu moreny radziejowskiej, zajętego przez średniowieczny organizm miejski, miały przede wszystkim charakter prac ratowniczych, choć w wyniku ich zlokalizowano np. ciekawe cmentarzysko szkieletowe, określone w literaturze jako "staropolskie"¹. Radziejowski zamek znany był natomiast i obszernie wzmiankowany przez historyków, jednakże informacja o nim nie pojawiła się w sumarycznym opracowaniu katalogowym zamków polskich pióra B. Guérquina².

¹ B. Zielenka, *Interesujące odkrycie w Radziejowie*, "Z Orliani Wieków" 1962, R. XXVIII, z. 4, s. 362-364; ze starszych badań: por. L. Gąbaliówna, *Badania w Radziejowie Kujawskim w 1960 r. na stanowiskach 5, 6, 7 i 24 (w zakresie osadnictwa kultur z kręgu naddunajskich oraz wczesno-średniowiecznego osadnictwa słowiańskiego w wiekach VI-VII)*, "Sprawozdania Archeologiczne" 1962, t. XIV, s. 295-307; także, *Archeological Investigations at Raaziejów Kujawski*, "Archaeologia Polona" 1963, t. IV, s. 121-136; L. Gąbaliówna, A. Nowakowski, *Wczesnośredniowieczna osada na stanowisku 5 w Radziejowie*, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi" 1964, Ser. archeologiczna, t. XI, s. 233-296. Por. także informacje o badaniach z 1969 i 1970 r. J. Dąbrowskiej, por. *Księga inwentaryzacji Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku*, nr inw. 773-800 (materiały z ul. Świerczewskiego 22).

² Informacje rozrzucone w starszej literaturze sumują M. Bałiński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, Warszawa 1843, t. I, s. 294-297; por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1888, t. IX, s. 464-465; M. Borucki, *Ziemia Kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 77-80, 313-315; z nowszej B. Guérquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974 nie

Konieczność sprawozdania, przy użyciu metody wykopaliskowej, stanu zachowania reliktyw zabudowy zamkowej legła u podstaw zlecenia, przekazanego przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych we Włocławku ekipie Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Ze względu na skromne środki finansowe znajdujące się w gestii WKZ, ograniczone możliwości badawcze, wynikające z gęstej zabudowy interesującego nas terenu, a także inne okoliczności, zakres prac badawczych, które przeprowadzono w czerwcu 1987 r.³, zacieśniono do problematyki siedziby monarszej, potem starościńskiej, ulokowanej we wschodniej partii "wyspy" miejskiej pomijając zagadnienie grodu kasztelańskiego. W badaniach przeprowadzonych w 1987 r. pominięto więc całkowicie sprawę starszego grodu-zamku radziejowskiego, znanego z przekazów pisanych a związanego być może z translokacją (?) organizmu miejskiego i skomplikowaną sytuacją osadniczo-własnościową tego organizmu w XII i XIII w., czyli w okresie poprzedzającym lokację miasta w 1252 r. i nadanie mu w 1298 r. prawa magdeburskiego przez Władysława Łokietka⁴.

Potężny garb moreny tworzący wyspę miejską wyniesiony jest

uwzględnia informacji o zamku. Najobszerniejsze wiadomości grupują K. Pawłowski, Radziejów, *Studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa 1965, maszynopis w WKZ we Włocławku oraz autorzy pracy zbiorowej *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, pod red. J. Danielewicz, Bydgoszcz 1982, gdzie o zamku obszernie piszą J. Danielewicz i K. Rolirad, *Zarys dziejów Radziejowa do końca XVIII w.*, tamże, s. 27-56 i B. Rogalski, *Rozwój przestrzenny i architektura miasta Radziejowa*, tamże, s. 139-181. Podstawowe dane o mieście i zamku zbiera *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI, *Woj. bydgoskie*, z. 11, *Powiat radziejowski*, opr. J. Frycz, T. Chrzanowski i M. Kornecki, Warszawa 1968, s. 14-19 (dalej KZS).

³ Badania prowadzone w czerwcu 1987 r. przeprowadziła ekipa kierowana przez autora tego artykułu, w skład której wchodził także dr Leszek Wojda oraz praktykanci - studenci Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Pragnę tu także podziękować p. dyr. mgr. Z. Czajkowskiemu za zakwaterowanie ekspedycji w internacie Zespołu Szkół Mechanicznych, umożliwiające wygodną egzystencję.

⁴ Wcześniejsze dzieje Radziejowa i okęgu obszernie omawiają Z. Gułdon i J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII-XIV wieku*, Warszawa-Poznań 1974, s. 97-104; por. Pawłowski, *Radziejów...*, s. 14 in. oraz Danielewicz, Rolirad, *Zarys dziejów...*, s. 27 in.; por. także M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 59 in.

około 30 m ponad okoliczne równiny. Na jego północnym skraju ułożono organizm miejski. Środkową jego partię stanowi prawie kwadratowy rynek (obecnie Plac XX-lecia), o boku ponad 90 m, położony na wysokości około 115 m n.p.m.

Północno-wschodni narożnik miasta zajął fundowany przez Władysława Łokietka klasztor i kościół oo. Franciszkanów, ulokowany pomiędzy drogami do Torunia i do Brześcia (Włocławka)⁵.

W południowo-wschodniej części miasta, na górującym nad miastem wzniesieniu, ulokowano farę, której obecna gotycka bryła powstała w wyniku działalności fundacyjnej biskupa krakowskiego Jana Grota⁶. Podstawowymi przekazami pozwalającymi na lokalizację zamku są opis Radziejowa pochodzący z inwentarza dóbr starostwa brzeskiego z 1494 r.⁷, w którym wzmiankowana została ulica Zamkowa (*platea castrensis*), czyli obecnie ulice Wąska i Północna (Wyzwolenia), oraz *Plan restauracyjny miasta narodowego Radziejowa* wykonany w 1820 r.⁸

Przekaz z 1494 r. jest zarazem pierwszą, choć pośrednią, wzmianką informującą o istnieniu zamku, pozwalającą na lokalizowanie go na wschód od Rynku. Natomiast XIX-wieczny plan, wykonany przy okazji planowanego uporządkowania zabudowy miejskiej, zawiera informacje znacznie bardziej dokładne. Na tyłach "czwartej", wschodniej pierzei przyrynkowej (z cpisu z 1494 r.) biegnie ul. Zakątna (Północna, obecnie Wyzwolenia) kończąca się od zachodu ciągiem ul. Nowej (obecnie Świerczewskiego), czyli traktem na Włocławek. Między nimi znajduje się parcela oznaczona nr 121, zajmująca kwadrat o boku około 70 m, w centrum której zaznaczono okrągły (o średnicy 30-40 m) kopiec ziemny otoczony dookoła rowem. Ponieważ w XIX w. nasyp ten nazywano jeszcze "zaczyskiem",

⁵ J. W i e c z o r e k, *600-lecie bitwy pod Płowcami i historia klasztoru w Radziejowie Kujawskim*, Radziejów 1931; por. także KZS, s. 14 i n.; P a w ł o w s k i, *Radziejów...*, s. 30 i n. oraz R o g a ł s k i, *Rozwój przestrzenny...*, s. 158 i n.

⁶ Najobszerniejsze informacje podają P a w ł o w s k i, *Radziejów...*, s. 30 i n. oraz R o g a ł s k i, *Rozwój przestrzenny...*, s. 158 i n.

⁷ W. P o s a d z y, H. K o w a ł e w i c z, *Inwentarz dóbr starostwa brzeskiego na Kujawach z roku 1494*, "Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza" 1956, t. II, z. 2, s. 355-398.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Kartografia, nr 48-3.

⁹ B a l i Ń s k i, L i p i Ń s k i, *Starożytna Polska*, t. I, s. 297.

przystępując do prac terenowych założono, że to właśnie miejsce identyfikować należy z poszukiwaną siedzibą obronną.

Obszerniejszego opisu wymaga obecny wygląd i zabudowa terenu, ograniczonego od północy ul. Świerczewskiego, od południa ul. Wąską i Podgórną, od zachodu ul. Północną (Wyzwolenia) i od wschodu ul. 1 Maja. Kwartał ten posiada wymiary około 100 x 140 m. Znajduje się on w środkowej partii wschodniego zbocza wyspy miejskiej, co powoduje, że część wschodnia (od ul. 1 Maja) jest położona znacznie niżej. Granica terenów "wyższego" i "niższego" biegnie po wschodniej granicy parcel położonych przy ul. Świerczewskiego 8a i 10. Na wschód od tej linii średnia wysokość terenu wynosi około 105 m n.p.m., natomiast na zachód 108 m n.p.m. (od ul. Świerczewskiego) do 115 m n.p.m. (od Wysokiej i Podgórnej). Tak więc oprócz obniżenia idącego od zachodu ku wschodowi partia południowa kwartału jest położona wyżej niż północna. Obecnie cały kwartał (oprócz pustego placu, stanowiącego część działki przy ul. Świerczewskiego 10) jest zabudowany domkami jednorodzinnymi, komórkami i innymi budynkami pomocniczymi, a także pokryty siecią parkanów, przydomowych ogródków, kurników, ustępów i innych urządzeń zwanych najczęściej komunalnymi. Zabudowa ta, pochodząca w przeważającej części z początków XX w., nie posiada wyraźnych cech stylistycznych i znajduje się przeważnie w nie najlepszym stanie technicznym.

Skrajne zagęszczenie opisanej zabudowy i przywiązanie właścicieli do miniaturowych, lecz bardzo dla nich istotnych, użytków rolnych powoduje, że opisany kwartał noszący wszelkie cechy zabudowy małomiasteczkowej nie nadaje się praktycznie do badań. Nie umożliwia on nie tylko zakładania małych wykopów sondażowych, lecz nawet pomieszczenia ciągów odwiertów, wykonywanych ręcznym strześciawkowym świdrem geologicznym. Sytuacja ta skutecznie komplikowała życie naszej ekipy powodując, że lokalizacja jednostek badawczych podyktowana była nie tylko koniecznością badawczą, lecz i koniecznością kompromisu między potrzebami a możliwościami.

Charakterystyka opisanego kwartału nie byłaby pełna, gdyby nie wspomnieć o parceli ul. Świerczewskiego 8a. Jest to spora działka (o wymiarach około 40 x 50 m) otoczona murem parkanem, w centrum której stoi budynek mieszkalny o istotnych walorach architektonicznych i krajobrazowych. Bryła jego góruje nad tą par-

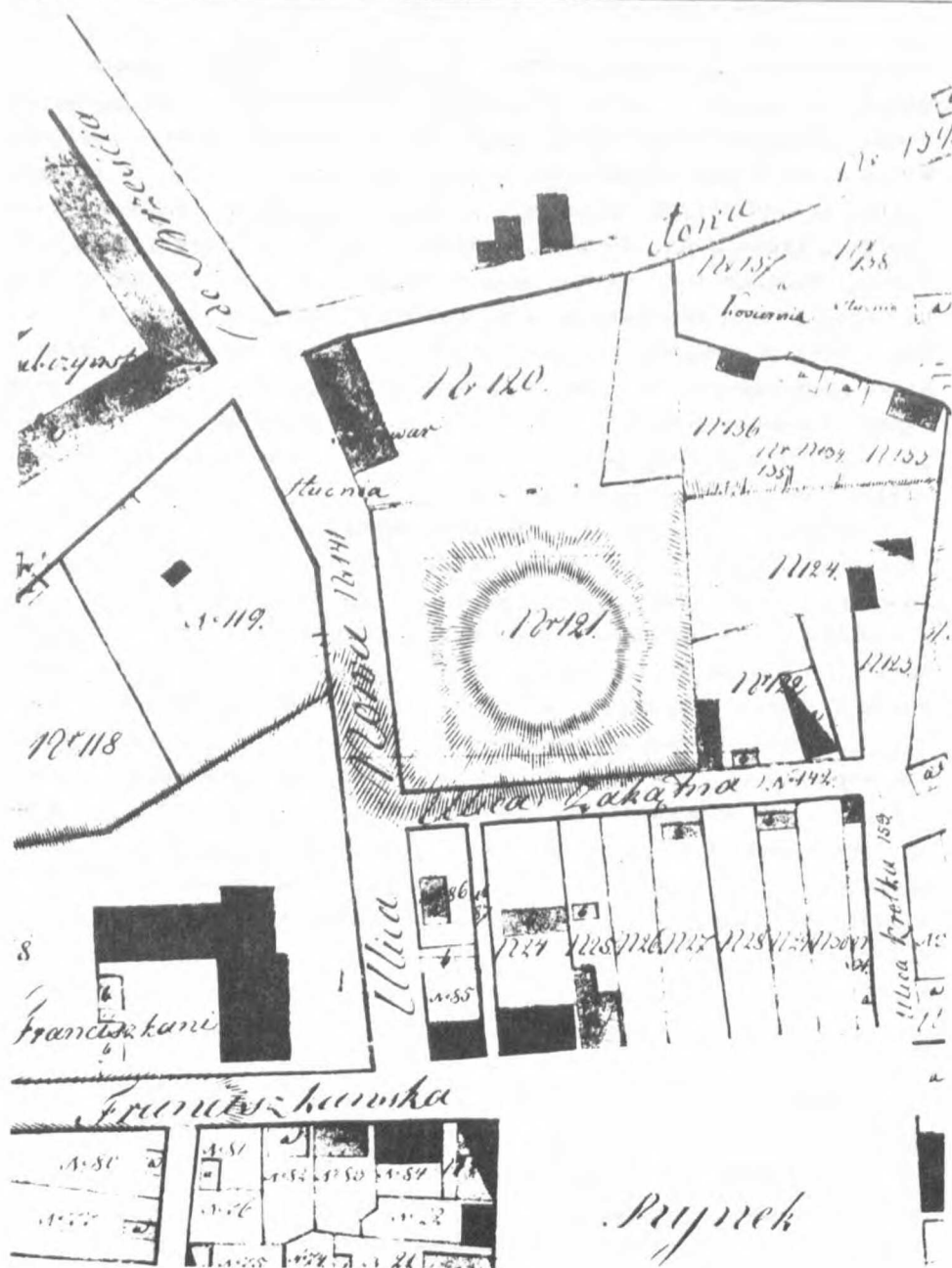
nią wschodniej panoramy miasta, co docenione zostało przez okupanta - w czasie II wojny światowej dom ten zajęty był przez Gestapo. Opisywany budynek to ceglana, otynkowana, wolno stojąca willa mieszkalna, wzniesiona w końcu lat dwudziestych i na początku trzydziestych przez miejscowego notariusza Gustawa Około-kułaka, brata Jana, znanego działacza PPS-u i wiceprezydenta Warszawy. Budynek ten, wynajmowany w latach trzydziestych na siedzibę prywatnego gimnazjum, o zwartej, kubizującej bryle, stanowi dobry przykład architektury polskiej epoki międzywojennego modernizmu (zapewne projekt warszawskiego architekta) i winien być otoczony staranną opieką konserwatorską¹⁰. Posesja 8a jest interesująca też dlatego, że zajmuje całą południową partię działki nr 121 czyli "zamczyska" widocznego na planie Radziejowa z 1820 r.

Dokładniejsze przekazy zawierające wygląd dworu-zamku w Radziejowie pochodzą dopiero z XVII i XVIII w.¹¹ Obraz zabudowy zamkowej nie był imponujący. W skład otoczonego parkanem obiektu wchodziło kilka budynków drewnianych oraz jeden jedyny murowany, opisywany w lustracji z 1767 r. jako "wieża dotąd na groncie zamkowym w kwadrat murowana, nie wysoka, z górną i dolną izbą stoi, w niej przedtym było Archiwum Xiąg Grodu Radziejowskiego"¹². Jak już wspomniano, w 1820 r. po zamku pozostał jedynie kopiec - nasyp zajmujący środek działki nr 121. Obecnie relikty nie są już na powierzchni ziemi widoczne, zaś procesy migracyjne (czy tylko?) spowodowały, że nawet właściciele parcel zlokalizowanych w interesującym nas kwartale nie przechowali wiadomości o jego istnieniu.

¹⁰ J. Danielewicz, K. Orczykowski, *Radziejów Kujawski w latach okupacji hitlerowskiej (1939-1945)*, [w:] *Dzieje Radziejowa...*, s. 91. Wartość architektoniczna tego budynku nie jest chyba właściwie oceniona. W studium: *Radziejów Kujawski, Studium urbanistyczno-konserwatorskie*, oprac. E. Sadurska, A. Naruszewicz, Toruń 1984, plansza "wnioski konserwatorskie", oceniono go jako "do zachowania ze względów ekonomicznych do czasu śmierci technicznej" (!).

¹¹ Głównie z lat 1616, 1628-1632, 1767 i 1777.

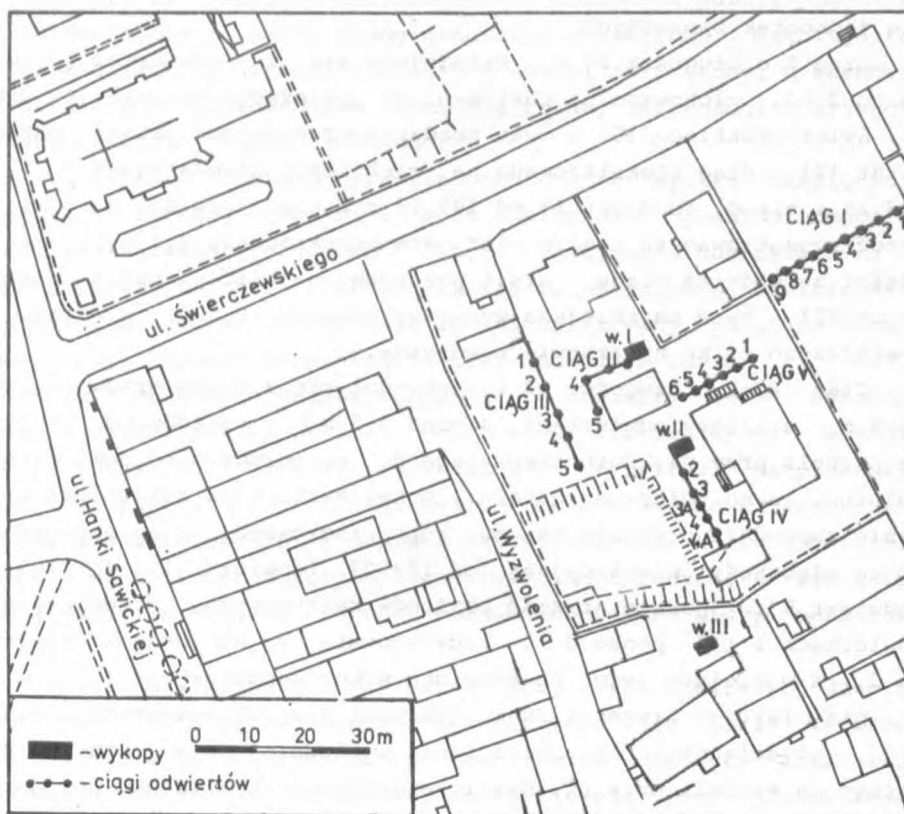
¹² AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej ASK) LVI, R. 14, s. 10-15, prawie pełny wypis zamieszcza P'a w ł o w s k i, *Radziejów...*, s. 51-55.

Fot. 1. Radziejów. Plan miasta z 1820 r. z widocznym kopcem-zamczyskiem na parceli nr 121. AGAD, Kartografia 48-3

II

Przejsć teraz wypada do obszerniejszej charakterystyki zakresu badań terenowych i ich efektów. Jak już nadmieniono, warunki terenowe skutecznie ograniczyły zakres prac wykopaliskowych. Zdołano wytyczyć i wyeksplorować tylko 3 wykopy sondażowe (o wymiarach $2,0 \times 3,0$ m), przy czym kubatura zbadanych nawarstwień wynosiła około 50 m^3 .

Rys. 1. Radziejów. Rejon badań z wykopami sondażowymi i ciągami odwiertów.
Rys. M. Cyrek

Posiłowano się odwiertami powodującymi mniejsze zniszczenie terenu i łatwiejszymi do pomieszczenia, np. na ścieżkach ogródków. Łącznie wykonano 35 odwiertów, o głębokości od 1 do 4 m, z któ-

rych 32 zlokalizowano w obrębie ciągów odwiertów (ciągi I-V), a pozostałe 4 traktować należy jako odwierty rozproszone. Działania te pozwoliły zgromadzić zbiór ruchomości wynoszący 2456 zabytków, w składzie którego wyróżnić trzeba 2163 fragmenty naczyń glinianych, 58 fragmentów kafli piecowych, 166 destruktywów kości zwierzęcych, 36 fragmentów przedmiotów żelaznych i 10 innych (szkło i metale kolorowe). Zabytki zostaną obszerniej omówione w drugiej partii tego opracowania, tu natomiast skoncentrujemy się na opisie jednostek badawczych.

Ciąg I o długości 27 m, składający się z 9 odwiertów (o skoku co 3 m), ulokowano na pustym placu należącym do posesji przy ul. Świerczewskiego 10 w celu zbadania wschodniego skraju parceli nr 121. Ciąg zlokalizowano na głębokości niwelacyjnej od 103,29 m n.p.m. (odwiert 1) do 105,17 m n.p.m. (odwiert 9). Miąższość rejestrowanych nawarstwień nie przekraczała 2,5 m, zaś w części zachodniej ciągu, czyli położonej najbliżej centrum parceli nr 121, była najmniejsza wynosząc poniżej 0,5 m. W ciągu I stwierdzono tylko nawarstwie nowożytnie.

Ciąg II, o długości 17 m, składał się z 5 odwiertów (skok co 3 m, a między odwiertami 4 oraz 5-5 m) i usytuowany został na parceli przy ul. Świerczewskiego 8, na południe od domu mieszkalnego, a na północ od garażu. Lokalizacja taka zapewniała zbadanie zachodniego skraju nasypu kopca zamkowego. Ciąg posadowiono na głębokości niwelacyjnej od 109,07 (odwiert 1) do 109,51 (odwiert 5). Spora miąższość poziomów kulturowych, sięgających w odwiertach 1 i 3 ponad 3 m, załecydowała, że nie drążono odwiertu 2, a w miejscu jego posadowiono wykop sondażowy nr I.

Ciąg III, o długości 20 m (składał się z 5 odwiertów o skoku 5 m), przeciągnięto na przedłużeniu wschodniej ściany budynku stojącego na parceli przy ul. Świerczewskiego 6 w kierunku południowym (głębokość niwelacyjna od 109,37 - odwiert 1 do 111,24 - odwiert 5). Lokalizacja taka zapewniała prześledzenie nawarstwień zachodniego (zewnątrznego) skraju rowu otaczającego kopiec zamkowy. Znaczną miąższość poziomów kulturowych stwierdzono w odwiertach 1 i 5, w których sięgała ona ponad 3 m. Spore nawodnienie zalegających w nich warstw sugeruje, że rzeczywiście odwierty 1 i 5 zlokalizowano w okolicy rowu - fosy.

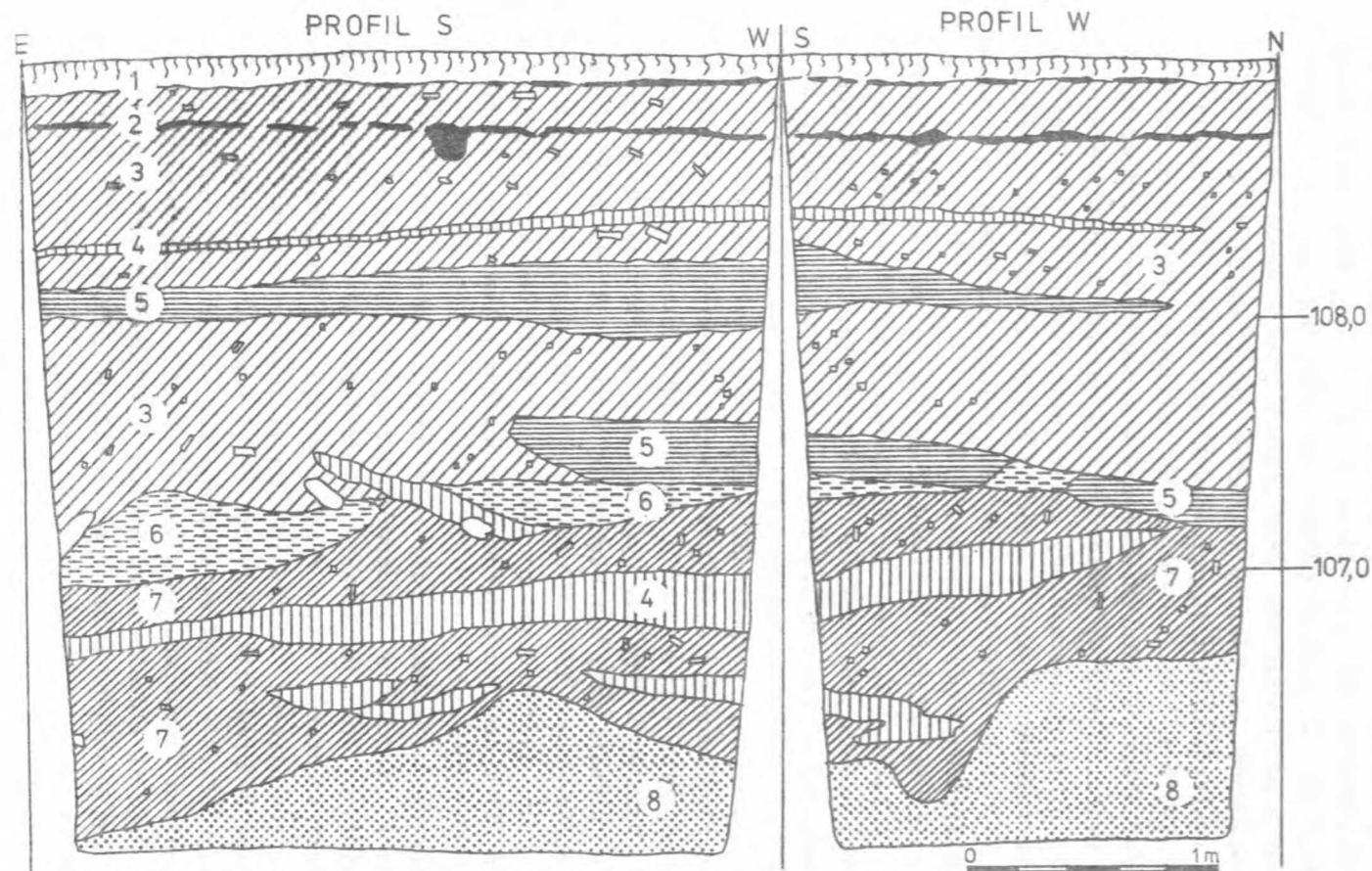
W celu potwierdzenia tej obserwacji ciąg IV (o długości 19 m,

składający się z 6 odwiertów, posadowiony na głębokości niwelacyjnej 111,80-112,19) poprowadzono, na działce przy ul. Świerczewskiego 8a, w kierunku północ-południe, tak aby jego przebieg przecinał hipotetyczny rów otaczający kopiec zamkowy. W odwiercie 4 zaobserwowano, że poziomy kulturowe mają miąższość 4 m, natomiast w odwiertach 3A i 4A położonych obok niego zmniejszała się ona do 2,5-3,0 m. Przekonuje to, że odwiert 4 ułożono w dnie rowu, zaś nawarstwienia obserwowane w dwóch pozostałych wyznaczają jego profil. Warstwy stwierdzone w północnej partii ciągu IV są bardzo nikłe i noszą ślady generalnych zakłóceń. Wskazuje to, że kopiec zamkowy został w znacznej części zniszczony, a zachowane na nim poziomy kulturowe nie dają pełnej informacji o sytuacji stratygraficznej kopca zamkowego.

Sugestia ta została uprawdopodobniona w wyniku eksploracji ciągu V o łącznej długości 19 m (6 odwiertów), posadowionego na głębokości niwelacyjnej około 110,90. Miąższość obserwowanych w nich nawarstwień nie przekraczała 1,5 m, a tylko w odwiercie 6 sięgała 2 m. Zaznaczyć wypada, że zlokalizowany był on na wschodnim skraju kopca, bezpośrednio przy dookolnym rowie.

Oprócz opisanych ciągów (grupujących odwierty 1-31) wykonano także 4 odwierty rozproszone. Odwiert 32 ułożono na parceli przy ul. Wąskiej 5 (róg ul. Wyzwolenia), odwiert 33 na pierwszym podwórku posesji przy ul. Wąskiej 5, odwiert 34 na działce przy ul. Świerczewskiego 10 i odwiert 35 na ul. Wąskiej 10. Nie stwierdzono w nich interesujących nawarstwień kulturowych, z wyjątkiem odwiertu 32, w miejscu którego posadowiono potem wykop sondażowy nr III.

Eksploracja opisanych odwiertów przyniosła nie tylko dane ułatwiające usytuowanie wykopów sondażowych, lecz także informacje dotyczące stanu zachowania nawarstwień zamkowych oraz rozplanowania siedziby. Najcenniejsze wydaje się pewne zlokalizowanie rowu okalającego "zaczysko" radziejowskie w ciągu IV, a także możliwą do przyjęcia obecność tegoż rowu w skrajnych odwiertach ciągu III. Podkreślenia wymaga też zasadnicza różnica w nawarstwieńach zaobserwowanych w ciągach II i V, ułożonych na kopcu. Ciąg II zlokalizowano bowiem w hipotetycznym centrum nasypu, ciąg V na jego południowo-wschodnim skraju. W pierwszym stwierdzono znaczną miąższość nawarstwień, w drugim całkowity ich

Rys. 2. Radziejów. Wykop I, profile S i W. 1 - próchnica współczesna, 2 - żużel, 3 - próchnica gliniasta z węglami drzewnymi, ułamkami cegły, gliną i zaprawą, 4 - żółty piasek podsypkowy, 5 - próchnica z piaskiem i gliną, 6 - glina, 7 - ciemna próchnica gliniasta z piaskiem, węglami drzewnymi i ułamkami cegły i grudkami polepy, 8 - piasek żółty calcowy. Rys. M. Cyrek

brak. Obserwacja ta sugeruje, że znaczna część kopca zamkowego została bezpowrotnie zniszczona.

Przedstawione powyżej sugestie starano się uściślić przy pomocy wykopów sondażowych.

Wykop I, o wymiarach 2,0 x 3,0 m, posadowiono na głębokości niwelacyjnej 109,06-109,11 i eksplorowano do głębokości niwelacyjnej około 105,90. Pomieszczono go na podwórku parceli przy ul. Świerczewskiego 8 między domem mieszkalnym a stojącym na południe od niego garażem. Miąższość poziomów kulturowych stwierdzonych w wykopie wynosiła około 3 m. Składały się na nią poziomy gliniastej próchnicy ze śladami kolejnych piaszczystych podsypek. Najwyraźniej wyodrębniona była warstwa dolna o grubości dochodzącej do 1 m, składająca się z ciemnobrunatnej próchnicy z piaskiem, drobinami cegły, polepy i węgla drzewnego. Zalegała ona bezpośrednio na piaszczysto-żwirowym żółtobrunatnym calcu. W wykopie nie stwierdzono pozostałości obiektów, zaś opisywana sytuacja stratygraficzna nie nosiła śladów poważniejszych zakłóceń.

Wykop I zawierał łącznie 522 zabytki. Zdecydowanie przeważały ułamki naczyń glinianych (422 fragmenty). Znalezione także 44 destrukty kości zwierzęcych, 30 fragmentów kafli piecowych i inne nieliczne zabytki ze szkła, brązu i żelaza. Wykop nie dostarczył więc licznych zabytków, a najstarsze zalegające w najgłębszym poziomie kulturowym nie mogą być datowane wcześniej niż na wiek XVI. W warstwach mechanicznych 9, 10 i 11, odpowiadających ostatniemu poziomowi kulturowemu (na głębokości niwelacyjnej od około 107,0 do około 106,0) znaleziono łącznie 101 fragmentów naczyń glinianych, z czego 3 fragmenty naczyń wypalonych w słabej atmosferze utleniającej typowej dla "tradycyjnych" metod garncarstwa wczesnośredniowiecznego, 59 fragmentów (ponad 59%) naczyń kuchennych i stołowych wypalonych w atmosferze redukcyjnej, 33 fragmenty (ponad 33%) tzw. silnie utleniające, wykonane z glin żelazistych, charakteryzujących się pomarańczową barwą czerepów naczyń, i 6 fragmentów naczyń pokrytych szkliwem. Znaczne rozdrobnienie opisanego materiału nie pozwala na pełniejsze analizy formalne, choć już samo zestawienie procentowe wskazuje, że jest to materiał ceramiczny typowy dla ostatniego etapu trwania tradycji garncarstwa późnośredniowiecznego. J. Kruppé datuje schyłek stosowania recept późnośredniowiecznego garncarstwa na lata trzy-

dziesiąte XVI w.¹³, zaś w przypadku opisywanego zbioru można go datować szerzej - na cały wiek XVI. Natomiast trudno przesądzić, czy nieliczne fragmenty naczyń grupy A pochodzą także z XVI w., czy stanowią starszą od opisaną warstwę domieszkę, związaną z wcześniejszymi etapami funkcjonowania zamku.

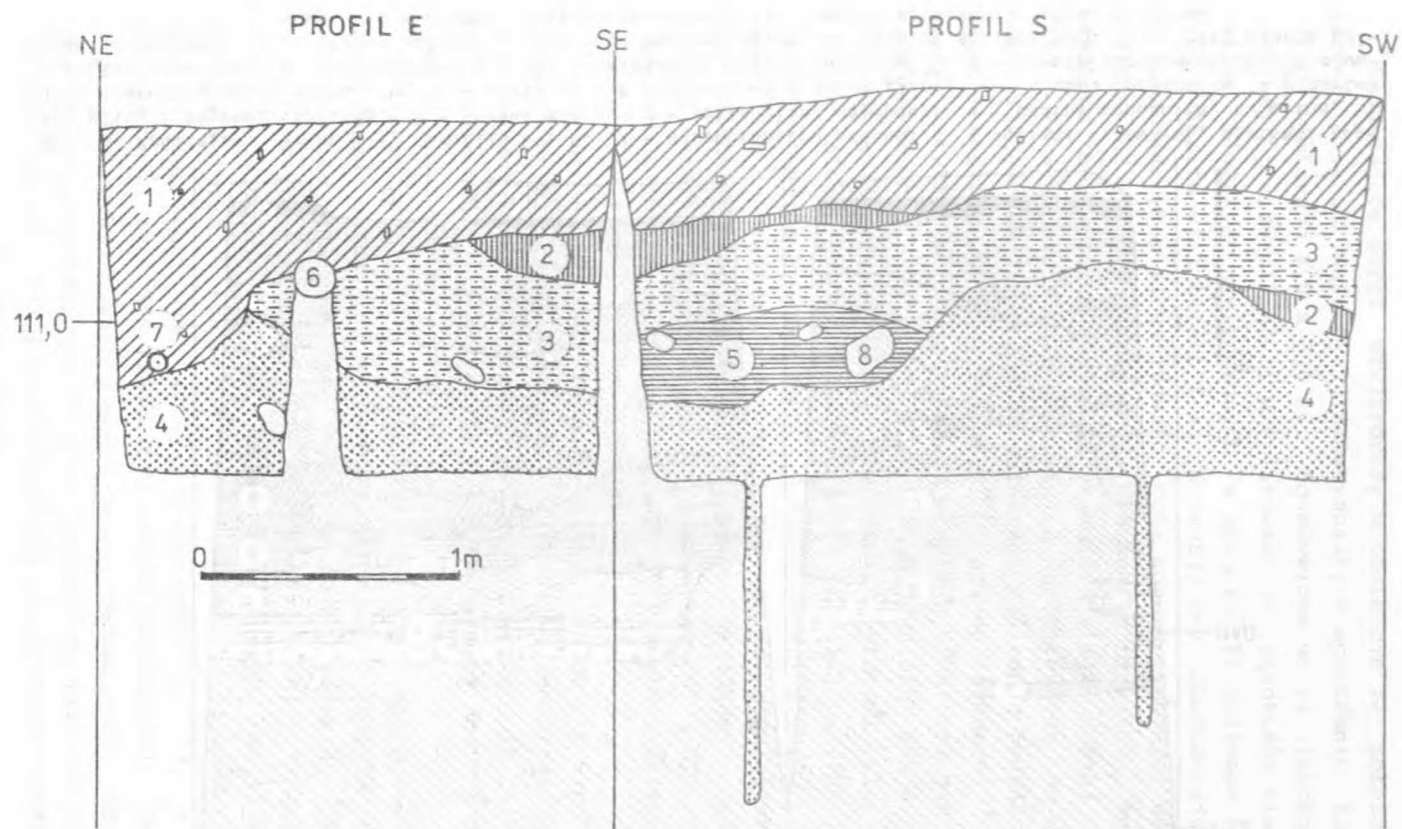
Wykop II zlokalizowano na głębokości niwelacyjnej 111,55-111,64 i eksplorowano do głębokości niwelacyjnej około 110,40. Ułożono go na podwóreczku parceli przy ul. Świerczewskiego 8a, w okolicy "domu notariusza". Za poziom kulturowy obserwowany w omawianym wykopie uznać można tylko grubą warstwę przypowierzchniową (o miąższości dochodzącej do 1 m), składającą się z ciemnej gliniastej próchnicy z ułamkami cegieł, polepy i węgla.

W wykopie II ruchomy materiał zabytkowy był nieliczny, łącznie znaleziono 105 zabytków, w tym 84 fragmenty ceramiki naczyniowej, prezentującej cechy garncarstwa nowoczesnego i nowożytnego.

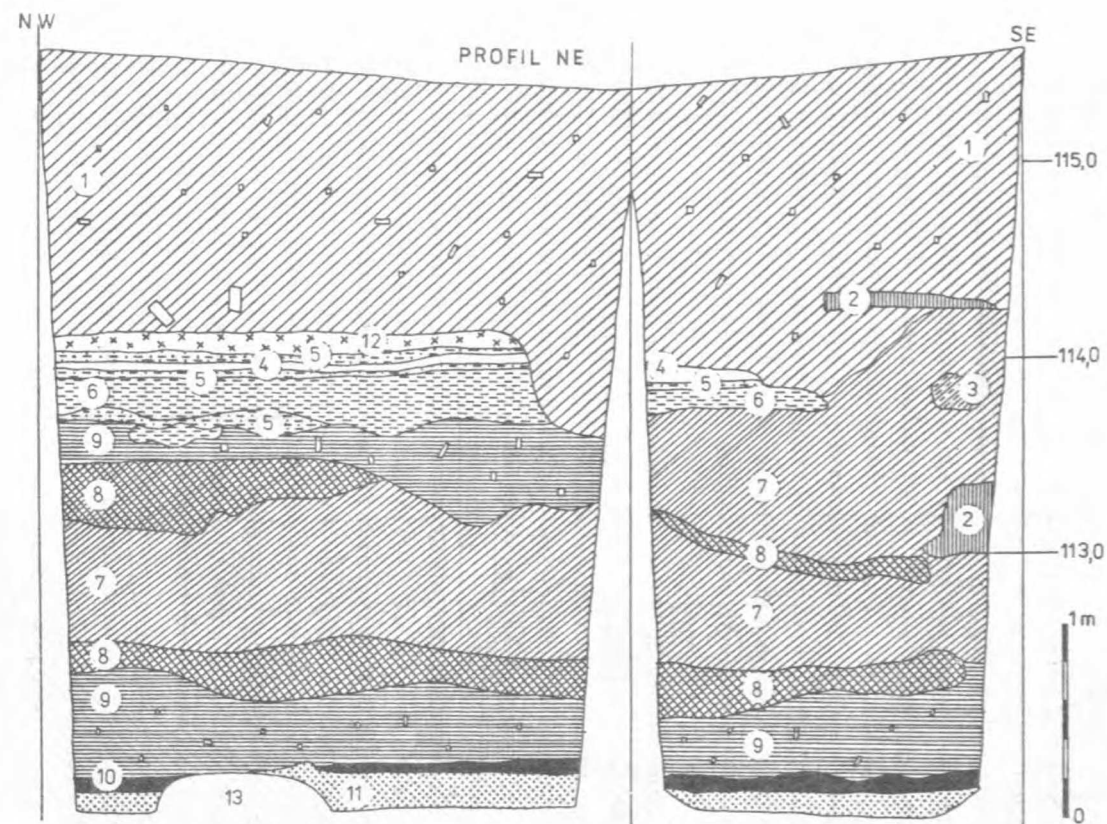
Obraz nawarstwień obserwowanych w wykopie porównać należy z wynikami drążenia ciągu V, położonego na północ od "domu notariusza", w którym także nie znaleziono starszych nawarstwień kulturowych. Obserwacje te wskazują, że poziomy kulturowe zalegające w okolicy tego domu zostały całkowicie zniszczone, a w związku z budową willi teren został obniżony i całkowicie przeformowany. Sugestię taką wzmacnia obraz nawarstwień stwierdzonych w północnych odwiertach ciągu III (odwierty 1, 2, 3), w których miąższość poziomów kulturowych nie przekroczyła 1,5 m i dopiero w części południowej znacznie się zwiększyła na skutek przewiercenia dookołnego rowu - fosy, okalającego kopiec zamkowy.

W sumie wszystkie jednostki badawcze ułożone na miejscu widocznego jeszcze w wieku XIX kopca (wykopy I i II, ciągi II, III IV i V) wskazują na znaczne zniszczenia poziomów kulturowych. W stanie informującym o nawarstwieniach zamkowych zachowały się one w całości tylko w centralnej partii nasypu (wykop I). Niestety w centrum nasypu nie było nawarstwień późnośredniowiecznych - z czego wynikać może, że najstarsza zabudowa usytuowana była obrzeżnie, na okrajach nasypu, natomiast w jego centrum znajdował się pusty plac.

¹³ J. K r u p p é, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, 1981, cz. I, s. 46-50.

Rys. 3. Radziejów. Wykop II, profile E i S. 1 - próchnica współczesna, 2 - żółty piasek ze żwirem, 3 - żółty gliniasty piasek, 4 - żółty piasek calcowy, 5 - żółty gliniasty piasek ze żwirem, 6 - rura kanalizacyjna, 7 - rura wodociągowa, 8 - próchnica przemieszana z piaskiem. Rys. M. Cyrek

Rys. 4. Radziejów. Wykop III, profile N i E. 1 - szarobrunatna próchnica z węglami drzewnymi, ułankami cegieł, gliną i zaprawą wapienną, 2 - piasek żółty, 3 - żółta glina nasypowa, 4 - czarna próchnica z gliną i dużą domieszką węgla drzewnych, 5 - żółty piasek z gliną, 6 - żółta glina, 7 - ciemna próchnica z piaskiem i węglem drzewnym, 8 - żółtobrunatna glina (rozblasowane ściany budynków?), 9 - ciemnobrunatna próchnica z węglami drzewnymi, 10 - czarna próchnica nasycona węglami drzewnymi (poziom spalenizny), 11 - żółty piasek calcowy, 12 - polepa z węglem drzewnym, 13 - kamień eratyczny, Rys. M. Cyrek

Zachęcające obraz stwierdzony w odwiercie 32 położonym na parceli przy ul. Wąskiej 5 zdecydowały o wytyczeniu tam wykopu III (o wymiarach 2,0 x 3,0 m). Posadowiono go na głębokości niwelacyjnej 115,36-115,88 i eksplorowano do głębokości niwelacyjnej 111,5. Miąższość stwierdzonych w wykopie III poziomów kulturowych wynosiła więc blisko 4 m. Wymagają one dokładniejszego opisu, mimo że wykop zlokalizowano poza kopcem zamkowym, wyraźnie na południe od niego. Sądzić można, że na tym terenie lokowała się zabudowa towarzysząca siedzibie starościńskiej: rodzaj "podzamcza". Po wyeksplorowaniu nawarstwień współczesnych na głębokości około 114,0 natrafiono na pozostałości spalonego budynku drewnianego, z którego pozostały warstwy glinianego rumoszu, nieliczne cegły, a także poziom glinianego klepiska. Chronologia opisanego budynku zamknięta być może w szerokich granicach XIX w. Pod nimi zalegały poziomy próchnicze, przedzielone płatami gliny i rozlasywanej polepy. Sądzić należy, że są to ślady destrukcji budynku (raczej 2 budynków drewnianych o ścianach wylepionych gliną). Ulegały one naturalnemu niszczeniu tworząc gruby na blisko 1,5 m płat próchnicy poprzedzielany glinianymi wkładkami. Pod opisaną warstwą, którą łączyć należy z zabudową terenu z XVII i XVIII w., stwierdzono poziom próchnicy kulturowej z węglami drzewnymi, bryłkami polepy itp.

Ostatnim - położonym bezpośrednio ponad calcem - poziomem kulturowym była warstwa pożarowa, nasycona węglem drzewnym i sporymi kawałkami spalonego drewna. Podkreślić warto, że nie zawiera ona prawie wcale drobin cegły, a pochodziła z destrukcji drewnianego, pierwszego na tym terenie, budynku.

Interesująca stratygrafia zaobserwowana w wykopie III dostarczyła także sporej liczby zabytków ruchomych (łącznie 1814 sztuk). Zdecydowanie najliczniejsze były fragmenty ceramiki (1642), sporo było kości zwierzęcych (117 fragmentów), mniej fragmentów kafli, przedmiotów szklanych, żelaznych i innych. Największe zgromadzenie materiałów ruchomych łączyć można z poziomem najmłodszego i najstarszego domu (warstwy mechaniczne 12 i 13, w których znaleziono blisko 500 fragmentów naczyń glinianych). Ceramika z wykopu III prezentowała w masie cechy garncarstwa nowożytnego, tylko warstwy mechaniczne 12 i 13 gromadziły materiał zarówno późnośredniowieczny, jak i znajdujący się na pograniczu późnego średniowiecza i czasów nowożytnych.

Fot. 2. Radziejów. Eksploracja wykopu III. Fot. L. Wojda

Zestawienie materiałów ceramicznych z wykopu III przedstawia tab. 1.

Z przedstawionego zestawienia¹⁴ jasno wynika duża przewaga zarówno stołowego, jak i kuchennego materiału ceramicznego wypalonego w atmosferze redukcyjnej (od 68,14% w warstwie 12 do 87,02% w warstwie 10), stanowiącego średnio 3/4 zbioru. Nie jest to obserwacja dziwna dla terenu Kujaw Brzeskich¹⁵.

¹⁴ Zastosowano tu metodę podziału ceramiki sprawdzoną w zamku w Raciążku koło Ciechocinka, por. L. K a j z e r, *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z wieży Karnkowskiego zamku w Raciążku*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1986, R. XXXIV, nr, 2, s. 199-335.

¹⁵ Podobna, zdecydowana przewaga materiałów określonych jako B i C stwierdzona została w Raciążku, por. przyp. 14, a także w Lubieniu Kujawskim i na innych stanowiskach.

T a b e l a 1

War- stwa	Ceramika grupy					Razem 100%
	A	B/C	D	E	F	
1-5	1 (1,2) ^a	57 (68,66)	19 (22,9)	3 (3,62)	3 (3,62)	83
6	31 (11,92)	192 (73,85)	36 (13,85)	1 (0,38)	-	260
7	39 (17,65)	152 (68,78)	30 (13,57)	-	-	221
8	16 (10,39)	114 (74,02)	24 (15,59)	-	-	154
9	24 (12,77)	142 (75,53)	16 (8,51)	-	6 (3,19)	188
10	10 (7,63)	114 (87,02)	4 (3,05)	2 (1,53)	1 (0,77)	131
11	7 (5,89)	97 (81,51)	12 (10,08)	3 (2,52)	-	191
12	12 (10,62)	77 (68,14)	24 (21,24)	-	-	113
13	10 (2,68)	297 (79,62)	17 (4,56)	34 (9,12)	15 (4,02)	373
Razem	150 (9,14)	1 242 (75,64)	182 (11,08)	43 (2,62)	25 (1,52)	1642

^a W nawiasach podano wartości w procentach.

Ustalone już dane potwierdza także stosunkowo skromna frekwencja ułamków naczyń o powierzchni pokrytej szkliwem (E) i innych grup naczyń (F), a także blisko 10% ułamków naczyń "tradycyjnych", wykonanych z zastosowaniem recept niewiele różniących się od używanych we wczesnym średniowieczu. Omówiony materiał jest znacznie pokawałkowany i nie pozwala na dokładniejsze analizy, a relatywnie najlepiej zachowana jest ceramika z dolnego spalonego domu (warstwy 12 i 13). Prezentuje ona schyłkowe cechy garncarstwa późnośredniowiecznego, a obecne są w tym zbiorze także ułamki w oczywisty sposób (tak formalnie, jak i technologicznie) nowożytne. Pozwala to roboczo odnosić pożar obserwowanego w wykopie III budynku do połowy XVII w. i łączyć ze zniszczeniem zamku radziejowskiego w czasie szwedzkiego "potopu". W świetle analizy ułamków ceramiki znacznie trudniejsze jest datowanie powstania domu, co odnosić można zarówno do II połowy wieku XV, jak i I połowy wieku XVI. Dokładniejsze uściślenie chronologii nie jest, na podstawie posiadanego zbioru, możliwe, choć druga data jest prawdopodobniejsza.

Obszerniejszej uwagi wymaga natomiast obecność w materiałach

zgrupowanych w wyniku eksploracji wykopu III ułamków naczyń zaopatrzonych w napisy - ornamenty literowe. Są to następujące fragmenty: nr inw. 81/87 - 2 ułamki z warstwy 6, nr inw. 87/87 - 1 ułamek z warstwy 8, nr inw. 94/87 - 1 ułamek z warstwy 10, nr inw. 102/87 - 2 ułamki z warstwy 13. Sytuacja stratygraficzna 6 znalezionych ułamków nie tłumaczy więc ich chronologii, gdyż znaleziono je (oprócz warstwy 13) w poziomach wyraźnie nowożytnych. Wszystkie wymienione to ułamki fragmentów brzuśców naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej, charakteryzujących się czarną (czarniawą) barwą czerepów i gliną zawierającą drobnoziarnistą domieszkę. Technologia omawianych fragmentów łączy je z późnym średniowieczem, czemu przeczy sytuacja stratygraficzna. Ponieważ w literaturze podobne znaleziska łączy się z tradycjami husyckimi¹⁶, pozostając przy takiej interpretacji sądzić można, że albo naczynia takie użytkowane były w Radziejowie znacznie dłużej, albo że mamy tu do czynienia z materiałem pochodzącym ze starszych poziomów kulturowych, domieszanym do warstw nowożytnych. Ponieważ opisane znaleziska staną się przedmiotem osobnego studium, problemu tego nie będziemy tu rozstrzygać, choć znacznie prawdopodobniejsza wydaje się druga z przedstawionych tu sugestii.

Reasumując, eksploracja wykopu III dostarczyła pełnego obrazu nawarstwień kulturowych rejonu radziejowskiego "przedzamcza", posiadających miąższość 4 m od II połowy XV lub I połowy XVI w. Stwierdzono także spalenie zabudowy, wiązane roboczo z najazdem szwedzkim w czasie "potopu" i trwanie zabudowy tego terenu do naszych czasów.

III

Mimo skromnego, wymuszonego tzw. okolicznościami obiektywnymi, zakresu badań terenowych pozwoliły one zgromadzić sporo informacji dotyczących zamku radziejowskiego, jego przemian i stanu zachowania pozostałości po nim. Badania archeologiczne z 1987 r.

¹⁶ T. H o r b a c z, A. M i k o ł a j c z y k, L. W o j d a, *Ceramika husycka z Włocławka*, "Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie" 1980, ser. C, s. 25-50.

nie wniosły wielu informacji o początkach zamku w Radziejowie. Ponieważ w końcu XV w. Radziejów wchodził jeszcze w skład starostwa brzeskiego, K. Pawłowski sądzi, że status jego wzrósł dopiero w XVI w., czyli w okresie zasiadania na urzędzie starościńskim przedstawicieli rodziny Leszczyńskich¹⁷. Stwierdzenie to, choć bardzo prawdopodobne, nie przesądza jednak datowania początków. Przypomnieć bowiem wypada, że Radziejów był stacją Władysława Jagiełły, którą między rokiem 1399 a 1428 odwiedził aż trzy-nastokrotnie¹⁸. Sądzić więc można, że początki siedziby ulokowanej na wschodnim skraju wyspy miejskiej odnieść można do przełomu XIV i XV w.

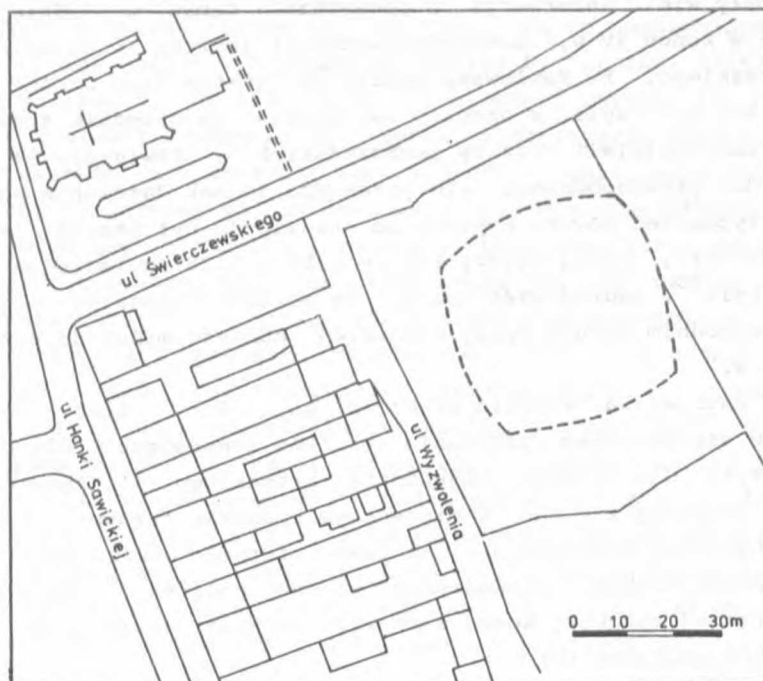
Rola Radziejowa wzrosła znacznie po 1510 r., kiedy to miasto stało się miejscem odbywania sejmików generalnych dla całych Kujaw, czyli dla szlachty województw brzeskiego i inowrocławskiego. Odbywały się one w miejscowym kościele farnym¹⁹. Podniosło to znaczenie Radziejowa i na pewno ułatwiło Leszczyńskim, starostom radziejowskim, prowadzenie własnej polityki. Okresem intensywniejszej zabudowy kopca zamkowego w Radziejowie mógł więc być dopiero początek XVI w.

Datowanie takie dobrze odpowiada chronologii najstarszego poziomu kulturowego stwierdzonego w wykopie III, sugerując zarazem, że zabudowa radziejowskiego dworu-zamku w XV w. była bardzo wątpliwa. Przekonuje o tym brak późnośredniowiecznej ceramiki w wykopie II, którego zawartość wskazuje, że środkowa partia kopca zamkowego była intensywnie użytkowana dopiero w czasach nowożytnych. Ponieważ w latach 1564-1565 Leszczyńscy nie dopuścili do zlustrowania starostwa radziejowskiego, pierwsza relacja infor-

¹⁷ Pawłowski, *Radziejów...*, s. 28 i n.

¹⁸ Król ten przebywał w Radziejowie: 10 maja 1399 r. (w drodze z Inowrocławia do Brześcia), 13-18 kwietnia 1401 r. (w drodze z Brześcia do Inowrocławia), 8 kwietnia 1404 r. (w drodze z Konina do Inowrocławia), 8 i 13 kwietnia 1407 r. (w drodze z Konina do Koronowa), 23 kwietnia 1409 r. (w drodze z Konina do Brześcia), 1 maja 1416 r. w drodze z Kalisza do Brześcia w kwietniu 1418 r. (w drodze z Konina na Brześć), na przełomie lipca i sierpnia 1419 r. (w drodze z Brześcia do Strzelna), 19 kwietnia oraz na przełomie września i października 1422 r., 8 do 12 maja 1424 r. (w drodze z Konina do Brześcia), 23 kwietnia 1425 r. (w drodze z Konina do Brześcia) i 15 kwietnia 1428 r. jw. - wg A. Gąsiorowskiego, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły (1386-1434)*, Warszawa 1972, s. 41-109.

¹⁹ W II połowie XVIII w. przeniesiono także do niego archiwum ksiąg grodzkich i ziemskich radziejowskich.

Rys. 5. Radziejów. Hipotetyczna lokalizacja kopca zamkowego. Rys. M. Cyrek

mująca o jego wyglądzie pochodzi dopiero z 1616 r.: "[...] dwór radziejowski gdzie Seymiki i Roki Grodzkie zwykły się odprawować, który bardzo stary i wąły, potrzebuje wielkiej poprawy. Izb cztery, w każdej dwa okna szklane i piece dobre. Komór na dole dwie, sklepik przy tymże budowaniu w ścianie przymurowany, na dole Akta Grodzkie chowają, a na górze izdebka piąta murowana, także i piwnica. Stajnia zła trzeba ją znowu budować. Kuchnia sama w sobie na stronie, lepiona z gliny w strychulce stara i zła. Młyn koński [...]"²⁰. Następny obszerny opis sporządzony został w czasie lustracji przeprowadzonej w latach 1628-1632. Brzmi on: "Popisanie dworu radziejowskiego. Ten dwór dokoła parkanem obtoczony, do niego wrota od miasta na obłąkach dwoiste, przy nich fortka. Kancelaryja murowana sklepista, gdzie sejmiki i roki grodzkie

²⁰ AGAD, ASK, XLVI, 104, f. 398.

odprawować się zwykły; do niej drzwi żelazne z wrzeczadłem i kłódką. W niej okno 1 bez błon, okiennica żelazna i kraty żelazne. Wchodząc do sieni drzwi na zawiasach. Tamże zaraz izba sądowa, do niej drzwi na zawiasach, z zamkiem i klamką, okien 4 po 4 kwatery w ołów, piec białych kafli polewanych niedobry, przy nim komin murowany, stołów 2, ławy 2. Z tejże sieni do małej sionki idąc drzwi na zawiasach. Tamże izba piekarniana, drzwi na zawiasach, okno 1 w drewno, piec prostych kafli na wywrot. W tejże sieci wielkiej komora, do niej drzwi na zawiasach. Z tejże sieni piwnica na dole po wschodzie, do niej drzwi na zawiasach. Tamże nad tą piwnicą spiżarnia, do niej drzwi na zawiasach, z wrzeczadłem i skoblem. Przeciwko izbie sądowej jest izba wielka, do niej drzwi na zawiasach. W tej izbie okien 4 w ołów oprawnych, piec zielonych kafli. Z tej izby pobok komora, do niej drzwi na zawiasach. Z tejże sieni, na górę idąc po wschodzie, jest sala przestronna, w której okien 5 bez błon. Tamże nad kancelaryją jest pokój letni, do niego drzwi na zawiasach z zamkiem i klamką, komin, okien 4 w ołów oprawnych. Tamże komora pusta, do niej drzwi na zawiasach. Nad tą salą połać bardzo zła, ruina minatur. Wchodząc z tej sale do izby stołowej, drzwi stolarskiej roboty na zawiasach. W niej okien 6 w ołów oprawnych, ławy 2, stół 1, piec zielonych kafli, komin murowany. Z tej izby do komory drzwi malowane na zawiasach z klamką, w niej okien 2. Z tej komory jest izba pokojowa, do niej drzwi na zawiasach, w niej okien 4 w ołów, piec zielonych kafli, komin murowany. Z tego pokoju są drugie drzwi na salą"²¹.

Obie przytoczone tu relacje pozwalając na dokładniejszy opis dworu-zamku przed spaleniem go przez Szwedów w czasie "potopu", czyli w okresie największej "prosperity" obiektu. Wynika z nich nie tylko obecność obwodu warownego (czy może tylko porządkowego, gdyż realny walor drewnianego parkanu nie był zbyt wielki), lecz oddzielenie i wydzielenie zabudowy siedziby starościńskiej od miejskiej.

Sytuacja ta dobrze odpowiada obrazowi, który zarejestrowano jeszcze w 1820 r. W skład zabudowy zamkowej wchodzi tylko jeden

²¹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628-1632*, wyd. Z. G u l d o n, Bydgoszcz 1967, cz. III, s. 90-91.

budynek murowany nazwany w 1616 r. "sklepikiem", a w 1628-1632 r. "sklepiłą kancelarią". Był to co najmniej dwukondygnacyjny, zapewne jednoprzestrzenny budynek, do którego dostawiono duży dom drewniany, pełniący funkcje mieszkalno-reprezentacyjne. Dolna izba budynku murowanego służyła do przechowywania akt grodzkich i ziemskich i sądzić można, że tylko dzięki przepisom dotyczącym składowania dokumentacji sądowej we wnętrzach nie narażonych na zniszczenie pożarowe, powstał jedyny murowany dom zamku radziejowskiego. Ponieważ roki sądowe rozpoczęto odbywać tu dopiero od początku XVI w. (po 1510 r.), ze znacznym prawdopodobieństwem przypuszczać można, iż interesujący nas dom murowany powstał dopiero w I ćwierci XVI w. Do tego czasu zabudowa radziejowskiego dworu-zamku była drewniana. Choć jest to nie potwierdzona źródłowo sugestia, być może dopiero przy okazji budowania "kancelarii" uporządkowano zabudowę zespołu starościńskiego i całość odcięto od miasta cokołowym rowem. Tłumaczyłoby to brak wyraźnych śladów późnośredniowiecznego osadnictwa. Siedziba starościńska (przedtem stacja królewska) w Radziejowie składała się XV w. zapewne z 1-2 budynków drewnianych: domu mieszkalnego i budynku pomocniczego. Stosunkowo dokładny jest także opis lustracyjny sporządzony w 1767 r. Notuje on, że "zamek radziejowski [...] cały ogniem przez nieprzyjaciela spalony i zniesiony, którego wieża dotąd na groncie zamkowym w kwadrat murowana, nie wysoka z górną i dolną izbą stoi, w niej przedtym bywało Archiwum Xiąg Grodu Radziejowskiego, ale gdy teraz dużo i coraz bardziej ruynuje się, dla bezpieczeństwa i lepszego zachowania tych Xiąg [...] do kościoła Farnego 00 Piarów są przeniesione [...] w tej wieży okien nie masz, tarcicami tylko pozabijane nad dolną izbą sklepienie upada, czego przyczyną zły dach, na którym dachówka, że dawno wapnem nie podrzucana, miejscami pospadała; cała ta wieża, jako zruynowana, wśród i ze dworu, z gruntu reperacyi potrzebuje. Domek przy tej wieży przybudowany, w którym Kancellarya do przyjmowania Transakcyi, ten jako ze starego budynku przedstawiony tak też drzewo w nim penitus spróchniałe. Wchodząc do tego domku drzwi do sieni na zawiasach z klamką żelazną, w tej sieni drzwi drugie przechodnie na zawiasach i chakach [!] z klamką żelazną i zaporą do zamykania drewnianą, kuchenka której komin w łóżyny wywiedzicny, gliną wylepiony. Wchodząc z kuchenki, na prawej ręk-

ce drzwi do izby, w której przyjmują Transakcje, posowa i podłoga pognieła, wszędzie ciecz, belka jedna złamana, która drągiem niegrubym podstępłowana, okna dwa w drewno, stół długi do pisania, z tarcic osowych na krokwiach, za stołem do siedzenia ława, komin z kapturem prosty, piec z kafli zielonych zły, na prawej ręce drzwi na zawiasach do alkierzyka, który grzeje piec wraz z izbą, kominek prosty z kapturem, okno w drewno, stolik z szufladą do papierów. Cały ten budynek obala się, nowego wystawienia na kancelaryą koniecznie potrzebne. Budynki zamkowe. Domek, w którym mieszka Pan Krzeszewski [...] domek długi, w którym mieszka Żyd Cyrulik [...]. Te dwa budynki stare, podwleczenia przyciesi i poszycia naprawy potrzebują. Austerya w Rynku wjezdna starościńska, niedaleko parowy, ten budynek stary, drzewo w nim sprochniałe [...] stajnia przy tej Austeryi w rygle pobudowana, gliną w strychulce ściany wylepione do koła [...] browar na dole za Kancelaryą starościński pod tarcicami, w szachulec rżnięty [...] przy tym browarze była przedtym gorzelnia przybudowana, ale teraz spustoszała, dachu na niej nie masz, za gorzalnją przybudowana stajnia [...] karczma pod dranicami niedaleko tego browaru o trzech izdebkach, z których jedna obszerniejsza od szynku [...] ten budynek niedawno postawiony, młyn koński [...] do mielenia słoćów postawiony [...] wiatrak na Górach za Collegium OO Piarów przed lat kilka postawiony [...]"²².

W 10 lat później, w 1777 r., stan zakudowań zamkowych osiągnął już pełną ruinę: "[...] budynek jeden starościński w którym szynkują piwo [...] więcej budynków nie masz, tylko place na których budynki stały, także wieża murowana stara zeszczętem zrujnowana z sklepem murowanym przy której plac znaczny, na którym Kancellarya stała, a teraz jej nie masz tylko miejsce [...]"²³. Jeayny budynek murowany zespołu nazwany został w XVIII w. wieżą i nazwę tę można aprobować; o użyciu jej decyduje wertykalne pomieszczenie jej obu izb - dolnej i górnej, zwanej "letnią", bo chyba nie posiadającej urządzeń ogrzewczych. Wątpić natomiast wypada, by wieża stancowała wyraźną dominantę krajobrazową założenia.

²² AGAD, ASK, LVI, R. 14, f. 10-15.

²³ AGAD, ASK, LVI, R. 14.

Przytoczone tu opisy lustracyjne popierają tezę K. Pawłowskiego, że zamek radziejowski nigdy nie wykraczał swą skalą poza podany w opisach z 1616 i 1628-1632 r. "dwór z wieżą"²⁴, zaś w stawianych przed nim zadaniach najwyraźniej rysowały się funkcje sędowniczo-administracyjne, mniej obronne, a całkowicie słabo rezydencjonalne. Stan jedyne murowanego budynku zamkowego - wieży - już w II połowie XVIII w. wykluczał przechowywanie w niej ksiąg grodzkich i ziemskich, z czego wynika, że w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego radziejowski zamek nie był w stanie pełnić swych podstawowych zadań. Rozbiory i upadek państwowości dokończyły już tylko upadku zamku, a przed 1820 r. ostatecznie rozebrano wieżę.

IV

Analiza przekazów pisanych i wyniki terenowych badań archeologicznych przeprowadzonych w 1987 r. pozwalają na robocze przyjęcie następującej dynamiki przemian siedziby w Radziejowie. Tak zwany zamek, ulokowany we wschodniej partii wyspy miejskiej, powstał prawdopodobnie w końcu XIV lub na początku XV w. Brak starszych nawarstwień i materiałów ruchomych wydaje się wskazywać, że nie w badanym miejscu szukać należy reliktyw ewentualnej starszej siedziby obronnej - kasztelańskiego grodu (?)

Do I połowy XVI w. zamek radziejowski nie rozwinął się w większe założenie; wątpić też należy, czy posiadał jakiekolwiek realne walory obronne. W początku XVI w., w okresie sprawowania godności starościńskiej przez Leszczyńskich, a także w związku z obradującymi tu sejmikami szlachty kujawskiej, siedziba została rozbudowana, otrzymała dookolny rów i jedyny budynek murowany - dwukondygnacyjną wieżę. Złoty okres funkcjonowania zamku w Radziejowie skończył się w połowie XVII w. Po zniszczeniach "potopu" nie odzyskał on swego znaczenia, zaś wiek XVIII przyniósł jego postępującą destrukcję. Relikty zabudowy zamkowej zniknęły już przed 1820 r.

I na koniec jeszcze dwie uwagi. Wyniki przeprowadzonych w 1987 r. prac terenowych są tylko częściowo wiarygodne. Mimo ich

²⁴ P a w ł o w s k i, *Radziejów...*, s. 30.

niewielkiego zakresu, stwierdzono jednak ponad wszelką wątpliwość, że stan zachowania, nie tylko fundamentowych partii budynków, lecz nawet poziomów kulturowych jest bardzo skromny i gros ich uległo zniszczeniu w okresie międzywojennego dwudziestolecia przy okazji budowy "domu notariusza", kiedy to zniwelowano przeważającą część dawnego "zamczyska" - pierwotnego wzgórza zamkowego. Dlatego też dla lepszego poznania dziejów zamku w Radziejowie szczególnie ważną rolę zarezerwować należy dla historyków. Możliwości badawcze archeologa są już bowiem znacznie uszczuplone.

W całym tym tekście stosowano dla badanej siedziby tradycyjnie używane określenie "zamek". Skromna zabudowa wzgórza zamkowego w Radziejowie i jego niezbyt oczywiste walory obronne teoretycznie nie pozwalają na używanie takiego określenia. Bardziej odpowiadająca realiom byłaby nazwa "dwór z wieżą". Jest to jednak pogląd możliwy do przyjęcia dla architekta, nie dla historyka. Główna funkcja dworu radziejowskiego jako miejsca przechowywania ksiąg grodzkich i ziemskich, odbywania roczków sądowych, a także zlokalizowanie tu siedziby starościńskiej (bardziej chyba siedziby urzędu niż rzeczywistej rezydencji) pozwala bowiem na utrzymanie i stosowanie określenia "zamek". Przemawia za tym nie tylko tradycyjne ugruntowanie tej nazwy, lecz także i lokalny punkt odniesienia.

"Zamkiem" nazywana bywa również siedziba starościńska w Kowalu²⁵, także miejscu przechowywania ksiąg i odbywania roków sądowych.

Leszek Kajzer

THE CASTLE IN RADZIEJÓW IN THE LIGHT OF FIELD STUDIES IN 1987

The subject of the present article is to present the results of research archaeological work in the castle of Radziejów in Kujawy (province of Włocławek) led by the team workers of Archaeological Institute of University of Łódź in 1987. Relics of Radziejów castle are not preserved at present. On

²⁵ Por. T. H o r b a c z, L. K a j z e r, *Zamek w Kowalu w świetle badań 1981-1982 roku*, (w druku).

the plan of the town caning from 1820 there are no buildings but only round, tumular, surrounded by a ditch, earthen mound which was localized in the eastern part of the town. Fairly detailed descriptions of buildings of the castle come from the inspection of royal lands of Brześć - Kujawy province in 1616, 1628-1632, 1767 and 1777.

This year's field studies were of verifying character and were to answer the question: what is the state of cultural layers and hidden under ground relics of castle buildings?

Due to the complete building up of the area and since it was impossible to localize research excavations there only 3 sounding excavations of 2.0 x 3.0 m size were marked out. Besides them 35 bore-holes by means of geological hand-chill were made. In 3 bore-holes the surrounding trough was recorded. The cultural layers of the middle part of court-yard was examined in the excavation no 1. The complete destruction of levels of the castle related to the levelling of the ground in the first half of the XX century was observed in the excavation no 2; in the excavation no 3 almost 4 m high stratification of the approaches of the castle. In this excavation besides a quite large set of relics, 6 fragments of day vessels ornamented with Late-Gothic signs which should be related to traditions of Hussite movement which were vivid in Kujawy in the half of the XV century.

The confrontation of results of field works with written sources allowed us to accept the following hypothesis reflecting the rhythm of development of Radziejów castle. The castle, at the beginning only periodically visited royal station, was founded probably on the turn of the XV century. In that phase it was not "a castle" but rather "a manor-house" situated near the town. As late as the beginning of the XVI century in the time of Radziejów starosty held by a powerful family of Leszczyński, a stone tower and a wooden house of "registry" used for collecting court records and also other wooden buildings were constructed. At that time, most likely the mound was founded and surrounded with a wooden fence. In the half of the XVII century Radziejów castle was burnt by the Swedish Soldiers and began to fall into decay. As early as the second half of the XVIII century it was ruined and the remains of walls of the castle were pulled down before 1820.

This year's archaeological investigations proved that the area occupied by the castle is to a great extent destroyed mostly due to the lowering of the mound on the turn of twenties and thirties of the XXth century and erecting new buildings. It was concluded that further investigations should be led by historians rather than archaeologists.